

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Микульчик Роман Богданович

УДК 81.373.232.1: 001.4

**ПРИЗВИЩЕВІ ТА ВІДПРИЗВИЩЕВІ ТЕРМІНИ В МОВІ
УКРАЇНСЬКОЇ ФІЗИЧНОЇ ТЕРМІННОЇ СИСТЕМИ:
ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ТА ФУНКЦІОНАННЯ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Львів – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: Кочан Ірина Миколаївна

доктор філологічних наук, професор завідувач
кафедри українського прикладного
мовознавства Львівського національного
університету імені Івана Франка

Офіційні опоненти: Яремко Ярослав Петрович

доктор філологічних наук, доцент кафедри
української мови Дрогобицького державного
педагогічного університету імені Івана Франка

Дидик-Меуш Ганна Михайлівна

кандидат філологічних наук, с.н.с. відділу
української мови Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

Захист відбудеться 12 жовтня 2016 року о 13.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.051.23 у Львівському національному університеті імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Університетська, 1, конференц-зал філологічного факультету

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Львівського університету імені Івана Франка (79005, м. Львів, вул. Драгоманова, 5)

Автореферат розіслано __ вересня 2016 року.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради К 35.051.23

кандидат філологічних наук, доцент

У. Б. Добосевич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми Важливе місце серед проблем сучасного термінознавства посідає дослідження епонімних найменувань – термінів, у складі яких наявні імена чи прізвища осіб або похідні від них спеціальні мовні одиниці. Основні положення загальної теорії власних назв відображено в низці праць вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Зважаючи на те, що складники епонімних термінів – власні назви – виступають носіями лінгвістичної, етнографічної, історичної, соціальної й культурної інформації, дослідження згаданих одиниць перспективне з огляду на їхнє значення в історії науки й ширше – у національно-культурному контексті, що увиразнює актуальність теми.

Загальне дослідження епонімів в українській науковій термінології виконала М. М. Дзюба. Дослідниця виявила специфічні властивості термінних найменувань, утворених від власних імен, у зіставленні з відповідними одиницями загальноживаної лексики. У термінології епонімні найменування виконують номінативну функцію й набувають термінного значення в межах термінного поля, а нерідко й поза ним.

Услід за М. М. Дзюбою розглядатимемо *епонім* як «власну назву будь-якого класу на позначення конкретного носія імені, від якої утворено термін». Найумотивованішим для позначення спеціальних назв, похідних від епонімів, або у складі яких вони (епоніми) є компонентами, дослідниця вживає найменування *епонімічні терміни*. Ми ж уточнюємо цей термін, виділяючи серед них – прізвищеві та відпрізвищеві назви.

Аналіз епонімних термінів у структурному аспекті засвідчує, що в українській науковій термінології вони представлені простими, складними і складеними типами.

Найпродуктивніша структурна група з-поміж епонімних термінів – складені терміни: двокомпонентні й багатоконпонентні терміни-словосполучки, наприклад *закон Ома*, *Архімедів закон* тощо. Прості (кореневі) епонімні терміни малопродуктивні в українській науковій термінології, їх використовують переважно для називання одиниць вимірювання на зразок: *ом*, *ампер*, які є відпрізвищевого походження. Складні терміни (композиції) представлені такими одиницями, як *кіловольт*, *омметр*, *міліамперметр* і под., які в науковій літературі трактують неоднозначно.

В українській лінгвістиці прізвищеві та відпрізвищеві терміни ще не досліджували щодо будови та сполучуваності їхніх компонентів. Також в українському мовознавстві немає жодного комплексного дослідження прізвищевих і відпрізвищевих термінів будь-якої

конкретної галузі знань. Фізичні прізвищеві і відпрізвищеві терміни досі не були об'єктом наукового розгляду, чим зумовлено актуальність роботи.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами.

Роботу виконано в рамках науково-дослідної теми «Комунікативно-прагматичні та лінгводидактичні аспекти дослідження української мови в діячності та синхронії на різних етапах розвитку» (№ 0115U003719) кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету ім. І. Франка.

Мета дослідження – визначити особливості прізвищевих та відпрізвищевих компонентів у системі фізичної термінології.

Для досягнення мети передбачено виконання таких **завдань**:

1. *розглянути* ступінь опрацьованості епонімних термінів в українських терміносистемах;
2. *виявити* тематичні та лексико-семантичні групи прізвищевих і відпрізвищевих фізичних термінів;
3. *покласти* епонімні терміни української фізичної термінології за будовою та формою;
4. *проаналізувати* синтагматику (лівобічну та правобічну сполучуваність компонентів) прізвищевих і відпрізвищевих термінів;
5. *виявити* та *описати* на лексичному рівні парадигматичні відношення між прізвищевими і відпрізвищевими термінами, а також між епонімами й термінами без прізвищевих компонентів, зокрема явища синонімії, антонімії, омонімії, гіперо-гіпонімії;
6. *окреслити* на синхронному та діячності зрізах правописні проблеми термінів із прізвищевими компонентами, зокрема термінів із прізвищами іншомовного походження;
7. *подати* генетичну характеристику прізвищевих і відпрізвищевих фізичних термінів;
8. *схарактеризувати* на синхронному рівні системну організацію фізичних термінів-епонімів.

Об'єктом дослідження є прізвищеві та відпрізвищеві терміни української фізичної термінології. Прізвищевий термін – це термін, який повністю відтворює прізвище науковця і виступає як самостійна наукова назва, наприклад: ньютон, паскаль, закон Архімеда, рівняння Бернуллі тощо. Відпрізвищевими називаємо терміни, в яких прізвище науковця виступає лише складником, терміноелементом наукової назви, наприклад: кіловольт, гальванометр, бозе-айнштайнівський розподіл тощо.

Предметом дослідження є структурні моделі прізвищевих і відпрізвищевих фізичних термінів, парадигматичні (синонімія, антонімія, гіперо-гіпонімія) та синтагматичні відношення у таких термінах в терміносистемі фізики.

Методи дослідження. У роботі застосовано низку методів: *описовий* (він дав змогу провести інвентаризацію фахових одиниць мови і пояснити особливості їхньої будови та функціонування на певному етапі розвитку мови, тобто в синхронії), *пасивного спостереження і вибірки* (інакше реєстраційний), який використано для відбору фізичних епонімних термінів з наукової, навчальної і довідкової літератури; *дистрибутивного аналізу* – призначений для дослідження синтагматики епонімних термінів фізики; *аналізу визначень (дефініцій)*, що дав можливість виявити синонімію, антонімію, гіперо-гіпонімію, омонімію; методом *опозицій* скористалися для розгляду гіперо-гіпонімії епонімних термінів. Метод *ідеалізації* застосовано для побудови моделей складених епонімних термінів. Метод *компонентного аналізу* використано для виділення призвищевих та відпризвищевих терміноелементів.

Застосування цих методів дало змогу всебічно проаналізувати епонімні терміни української фізичної термінології.

Джерельною базою дослідження є наукова, науково-популярна і навчальна література з фізики, а також загальномовні, перекладні і спеціалізовані словники та довідники (вони перелічені в кінці роботи).

Наукова новизна роботи полягає у тому, що:

- вперше розглянуто призвищеві та відпризвищеві терміни на матеріалі фізики та суміжних наук;
- удосконалено теорію термінів-епонімів шляхом диференціації їх на призвищеві та відпризвищеві, що поглибило теорію епонімів;
- подальший розвиток отримала деталізація системи фізичних термінів-епонімів в ракурсі тематичних та лексико-семантичних груп, а також щодо правобічної та лівобічної валентності.

Практичне значення одержаних результатів

Отримані результати можна застосовувати у викладанні української мови за професійним спрямуванням, на спецкурсах і спецсемінарах з фізичної термінології, у читанні курсів історії фізики, на спецкурсах з термінної ономастики, у науково-пошуковій роботі студентів, магістрантів філологічних спеціальностей. Зібраний матеріал може прислужитися лексикографам для укладання і впорядкування словників, зокрема словників фізичних термінів-епонімів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням. Усі наукові результати, викладені в роботі, автор отримав особисто.

Апробація результатів дослідження

Результати дисертації обговорено під час міжнародних конференцій «Проблеми української термінології *СловоСвіт* 2008»

(Львів), «Проблеми української термінології *СловоСвіт* 2014» (Львів), «Українська термінологія і сучасність 2007» (Київ), II-го Всеукраїнського лінгвістичного форуму молодих учених (Київ, 2012), Міжнародної наукової конференції «Українська термінологія і сучасність 2013» (Київ), Міжнародної наукової конференції «Українська термінологія і сучасність 2015» (Київ), науково-практичної конференції «Українська наукова термінологія: творення термінів та їх походження» (Київ, 2015).

Публікації. Основні положення роботи автор опублікував самостійно в 10 статтях у наукових фахових виданнях. Загальний обсяг публікацій, що належить особисто авторові, становить 2,96 др. арк.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатка. Загальний обсяг роботи становить 188 сторінок. Список використаних джерел налічує 214 (326) найменувань. Робота містить 5 таблиць на 4 сторінках, 7 рисунків на 4 сторінках, 1 додаток на 73 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено мету, об'єкт, предмет і основні завдання дисертації, розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення одержаних результатів.

Розділ 1. «Теоретичні аспекти дослідження епонімів в українському термінознавстві» присвячено аналізу стану дослідження епонімних термінів у світовій та українській лінгвістиці. Розділ 1 має 4 параграфи.

У параграфі 1.1 йдеться про історію мовознавчих досліджень епонімів. В українському і світовому мовознавстві епоніми опрацьовано в різних аспектах – загальнотеоретичному і вузькофаховому – на прикладі конкретних галузей людської діяльності. Основним теоретичним дослідженням епонімів в українській лінгвістиці є праця М. М. Дзюби «Епоніми в українській науковій термінології». Щодо конкретних галузей, то найкраще вивчено епоніми в українській медичній термінології. Опубліковано праці про епоніми в анатомії (В. І. Лисенко), кардіології (Р. І. Стецюк), валеології (Л. О. Удовенко), ветеринарії (М. В. Дмитрук), існують словники епонімних термінів, зокрема вроджених та набутих синдромів в оториноларингології (П. О. Мельник, В. П. Пішак, О. Г. Плаксивий, С. А. Левицька), спадкових синдромів, клінічних епонімних синдромів (В. Ф. Мислицький, В. П. Пішак, В. І. Проняєв). Це відповідає світовому напрямку дослідження епонімів, де основну увагу зосереджено на вивченні медичних термінів-епонімів. У світовому мовознавстві ширше вивчають епонімні терміни: в

математиці, психології, економіці, соціальних науках (Р. Строус, М. Едельман, Ф. Попеску). У цьому самому напрямку розвивається й лексикографія епонімних термінів у світовій лінгвістиці загалом (Б. Фіркін, В. Дюдато, Р. Трагайр) і в українській зокрема (П. О. Мельник, В. Ф. Мислицький).

У параграфі 1.2 «Загальна характеристика української фізичної термінології і стан її дослідження» описано лінгвістичні праці з української фізичної термінології, серед яких: вивчення співвідношення національного й інтернаціонального в українській фізичній термінології В. І. Пілецького, історія створення української фізичної термінології кінця ХІХ – початку ХХ ст. І. Р. Процик, лексико-семантична характеристика української фізичної термінології на сучасному етапі її розвитку І. В. Волкової та ін. У науковій літературі розглянуто лише аспекти формування і функціонування фізичної термінології, окремі сторони її структурної організації, дано частково гендерну характеристику. Такий стан дослідження фізичної термінології не є задовільним, оскільки багато питань залишилися невисвітленими. Потрібне подальше глибоке вивчення фахової терміносистеми з позицій лінгвістики.

Жодне зі згаданих досліджень не стосувалося відпрізвищевих термінів (епонімів) української фізичної термінології. Ця праця доповнює лінгвістичні опрацювання української фізичної термінолексики.

Параграф 1.3 присвячено методам лінгвістичного дослідження, застосованим в цій праці. Творче поєднання методів уможливило всебічний аналіз епонімних термінів української фізичної термінології.

У параграфі 1.4 «База дослідження» проаналізовано літературу, яка послужила джерелами цього дослідження. Це наукові праці, підручники й посібники з фізики, а також різноманітні словники – загальномовні і спеціалізовані, одномовні й перекладні. Епоніми в загальних одномовних словниках представлено неповно, що спричинено двома обставинами: 1) ці словники не призначені відображати повною мірою фізичну термінологію; 2) укладачі словників економили місце для подання іншого мовного матеріалу.

Крім словників, використана література охоплює підручники і посібники. Відібрана для дослідження навчальна література видана в різний час, що дає змогу проводити діахронний аналіз написання прізвищ іншомовного походження і похідних вфід них фахових термінів.

У розділі 2 «*Структурно-семантична та граматична характеристика відпрізвищевих термінів фізичної терміносистеми*» проаналізовано структуру, семантику,

термінотворення і граматичну характеристику фізичних епонімічних термінів.

У параграфі 2.1 подано структурно-словотвірну характеристику фізичних термінів-епонімів та їх класифікацію. За кількістю складників терміни поділяють на такі групи:

- однослівні прізвищеві терміни (одиниці фізичних величин: *ньютон, ампер, вольт, паскаль* тощо);
- двокомпонентні терміни з (від)прізвищевим компонентом (*амперметр, кілоВольт, закон Ома* тощо);
- трикомпонентні відпрізвищеві терміни (*вольт–амперна характеристика, закон Менделєєва–Клапейрона, стаціонарне рівняння Шредінгера* тощо);
- багатокомпонентні епонімічні терміни (*рівняння стану Бозе-Ейнштейна, закон Бера для поглинання світла* тощо).

Серед епонімічних термінів-комполітів є такі групи:

- у яких епонім є стрижневим компонентом, наприклад: *міліампер, кіловольт* тощо;
- у яких епонім є залежним компонентом, наприклад: *амперметр, веберметр* тощо.

У трикомпонентних композитах, епонімічний компонент найчастіше займає центральну позицію: *міліамперметр, мікрівольтметр*. Однак можливе й інше розташування такого складника: наприклад: *вольтомметр, ампервольтметр* тощо.

У багатокомпонентних складних термінах можливі варіанти з двома відпрізвищевими назвами, *вольтміліамперметр, ампермілівольтметр*.

Прості прізвищеві терміни представлені спорадично: *ом, ампер, паскаль, кулон, рентген* і под.

Двокомпонентні складені фізичні епонімічні терміни (терміни-словосполуки) мають 5 структурних моделей:

- тип 1: **іменник у називному відмінку + іменник-епонім у родовому відмінку**, наприклад: *закон Ома, ефект Доплера, сила Архімеда, градус Фаренгейта* тощо;
- тип 2: **відепонімічний прикметник + іменник**, наприклад: *вольт-амперна характеристика, дебайвська температура, рентгенівський спектр, шредінгерівський кіт* (герой відомого уявного експерименту Ервіна Шредінгера, що в ньому цей кіт повинен перебувати одночасно у двох станах — живий та мертвий) тощо;
- тип 3: **прикметник + складний термін з епонімічним компонентом**, наприклад: *магнетоелектричний амперметр, електростатичний вольтметр, тепловий гальванометр* тощо;

- тип 4: **іменник з епонімним компонентом + загальний іменник у непрямому відмінку**, наприклад: *гальванізація зануренням, гальванізація дотиканням*;
- тип 5: **терміни з епонімним компонентом, утворені основоскладанням (юкстапозити)**, наприклад: *фермі–частинка, бозе–газ, ампер–година, ампер–виток, бозе–конденсація, оже–електрон, оже–ефект, оже–рекомбінація* тощо.

Трикомпонентні епонімні терміни мають такі структурні типи:

- **тип 1:** прикметник + іменник + прізвищевий іменник у непрямому відмінку, наприклад: *квантова механіка Гайзенберга, класичний оператор Гамільтона, стаціонарне рівняння Шредінгера* тощо;
- **тип 2:** іменник + іменник у непрямому відмінку + прізвищевий іменник у непрямому відмінку, наприклад: *рівняння стану Бертло, рівняння стану Ван-дер-Ваальса* тощо.

Багатокомпонентні складені епоніми мають таку будову:

- **тип 1:** іменник + прикметник у непрямому відмінку + іменник у непрямому відмінку + прізвищевий іменник у непрямому відмінку, наприклад: *закон чорного випромінювання Віна* тощо;
- **тип 2:** складний термін з **епонімним компонентом** + сполучник + прикметник у непрямому відмінку + іменник у непрямому відмінку, наприклад: *гальванометр з рухомих магнетом* тощо.

Основним способом творення фізичних епонімних термінів є синтаксичний (аналітичний) спосіб. Допоміжним до синтаксичного є морфологічний спосіб термінотворення, який вживають для утворення відпрізвищевих прикметників, що є компонентами складених епонімів. Виділено лексеми, які в терміносполуках супроводжують прізвищеві компоненти. Це слова *рівняння, закон, формула, ефект, стала, сила* та ін, наприклад: *закон Архімеда, рівняння Пуассона, стала Планка, ефект Голла* тощо.

Параграф 2.2 присвячений тематичній і лексико-семантичній класифікації епонімних термінів. Зібраний матеріал дав змогу виділити такі **тематичні** групи фізичних термінів–епонімів:

- 1) класична механіка, наприклад: *ньютон, ньютонівське рівняння, коріолісове прискорення* тощо;
- 2) гідродинаміка, наприклад: *стокс, антистоксова ділянка* тощо;
- 3) термодинаміка, наприклад: *наскаль, рівняння Клапейрона-Клаузіуса, закон Бойля–Маріотта, вакуумметр Пірані, Гей-Люссаків закон* тощо;
- 4) електрика і магнетизм, наприклад: *ват, гальванометр, закон Ампера, сила Лоренца, генрі, тесла, пікофарад* тощо;
- 5) квантова механіка, наприклад: *Гайзенбергова нерівність, шредінгерівська хвильова функція, хвильова квантова механіка Шредінгера, квантова дужка Пуассона* тощо;

- б) статистична фізика, наприклад: *статистика Максвелла–Больцмана, розподіл Гаусса, Больцманів закон розподілу, Бозе–Айнштайнівська статистика* тощо;
 - 7) атомна і ядерна фізика, наприклад: *модель атома Резерфорда, вандерваальсівська взаємодія, куперівська електронна пара, теорія Бора-Зоммерфельда* тощо;
 - 8) оптика, наприклад: *кут Брюстера, інтерферометр Рождественського, спектральна серія Бальмера* тощо;
- і т.д.

Ці тематичні групи у свою чергу можна поділити на лексико-семантичні. Продемонструймо це на прикладі тематичної групи «Електрика і магнетизм»:

- одиниці фізичних величин: *вольт, ват, генрі, тесла, резерфорд, паскаль* тощо;
- закони: *закон Ома, закон Ампера, кулонівський закон* тощо;
- сили: *сила Лоренца, сила Ампера, кулонівська сила, вандерваальсівські сили* тощо;
- прилади: *вольтоскоп, амперметр, гальванометр, вольтміліамперметр* тощо

Будь-яка тематична класифікація лексики має до певної міри умовний характер, оскільки між виділеними групами не можна визначити чітких меж. Це свідчить про відкритий характер тематичних груп.

У параграфі 2.3 фізичні терміни-епоніми проаналізовано щодо повноти відтворення прізвищ науковців. Виявлено терміни, у яких прізвище відтворено повністю, наприклад: *закон Ньютона, ом, паскаль* тощо і терміни, які неповністю передають прізвища науковців, наприклад: *вольт, пуаз, гальванометр, фермі он, бозон, нанофарад* тощо. Серед термінів, які не повністю передають прізвища науковців, є усічені терміни, наприклад: *пуаз, нанофарад, пікофарад, померон* тощо. На підставі кількісного аналізу вибірки можна стверджувати, що у фізичній термінології переважають повні епоніми, тобто терміни, які відтворюють прізвища науковців повністю. Зокрема, у досліджуваній вибірці із 2250 термінів повних прізвищевих і відпрізвищевих термінів є 2113, а неповних усього 137. Відпрізвищеві терміни, які не повністю відтворюють прізвище науковця, можна вважати винятком, оскільки такі терміни в усіх випадках походять від семи прізвищ: **Вольта, Гальвані, Фарадей, Пуазейль, Бозе, Фермі та Померанчук.**

У розділі 3 «Синтагматика і парадигматика епонімічних фізичних термінів» розглянуто синтагматичні і парадигматичні зв'язки, притаманні цим термінам. У параграфі 3.1 «Сполучуваність складних епонімічних термінів» описали різні типи будови складних епонімів, визначили характерну сполучуваність відпрізвищевих

компонента з міжнародними терміноелементами й проаналізували кількість сполук з різними елементами у відсотках. Унаслідок цього аналізу виявлено найхарактерніші міжнародні терміноелементи, які сполучаються з епонімічними компонентами, а також частотність їхньої сполучуваності. Виділено основні міжнародні терміноелементи складних епонімічних термінів: елементи, що означають кратність і частинність (наприклад, *мілі-*, *мікро-*, *кіло-*, *мега-* тощо), елементи на позначення приладів (*-метр*, *-скоп*) тощо.

У параграфі 3.2 описано сполучуваність компонентів складених епонімів, визначено основні типи складених епонімів за будовою, окреслено основні групи складених епонімів за належністю стрижневої непрізвищової лексеми до певної галузі людського знання. Аналізуючи складені епоніми за будовою, з'ясовано, що в усіх тематичних групах складених епонімів переважає перший тип будови (іменник + епонім-іменник у родовому відмінку), наприклад, *закон Ампера*), з інших типів будови поширений другий (відепонімічний прикметник + іменник, наприклад, *ньютонівське рівняння*). Також на основі досліджуваного матеріалу з'ясовано, що двокомпонентні епонімічні терміни першого і другого структурних типів є взаємозамінними. Кількісна перевага термінів-епонімів першого типу спричинена екстралінгвальними чинниками, а саме адміністративно нав'язаним впливом російської мови, у якій немає моделі відепонімічний прикметник + іменник, а існує модель тільки першого типу будови (іменник + епонім-іменник у родовому відмінку).

У параграфі 3.3 проаналізовано варіантність фізичних прізвищевих і відпрізвищевих термінів. Під варіантністю у цьому дослідженні розумітимемо існування таких різновидів однокорених словоформ, які не зачіпають їх внутрішньої сторони (план змісту) і, охоплюючи всі рівні мови, виявляються на певному етапі мовного розвитку.

Виділено такі різновиди варіантних форм: 1) акцентні варіанти, наприклад: *бóзе-газ* - *бозé-газ*; *бóзе-конденсат* - *бозé-конденсат* тощо; 2) фонематичні варіанти, наприклад, *рівняння Лапласа* – *рівняння Ляпласа*, *градус Кельвіна* – *градус Кельвіна* тощо; 3) морфологічні варіанти, наприклад, *фарад* – *фарада*; 4) комбіновані варіанти, наприклад, *статистика Бóзе-Ейнштейна*, *статистика Бозé-Ейнштейна*, *статистика Бóзе-Айнштайна*, *статистика Бозé-Айнштайна* тощо. Аналіз варіантних форм фізичних термінів-епонімів дав змогу констатувати, що значна їхня частина виникла через різні модифікації прізвищ іноземних науковців. Наявність варіантів чужомовних прізвищ можна пояснити такими причинами: 1) запозиченням прізвищового компонента з кількох мов-продуцентів; 2) впливом мови-посередника; 3) виявом тенденції до полегшення

артикуляції та милозвучності; 4) непослідовністю в передаванні звуків, не властивих українській мові. Серед фізичних термінів-епонімів провідну роль відіграють фонематичні варіанти іноземних прізвищ (прізвищевих компонентів), наприклад *квантова механіка Гейзенберга*, *квантова механіка Гайзенберга*. Збільшення кількості таких варіантів можна пояснити насамперед переосмисленням засобів і шляхів фонетичної адаптації іноземних прізвищ. Назагал варіантність у термінології є небажаним явищем, але позбутися її неможливо. Її можна лише частково усунути під час лінгвістичної уніфікації термінології.

У параграфі 3.4 розглянуто парадигматику термінів з прізвищевими та відпрізвищевими компонентами на лексичному рівні, під якою розуміємо ряд протиставлених мовних одиниць, кожна з яких визначають відношення до інших, групування мовних одиниць однієї системи чи підсистеми в класи на основі їхньої опозицій і в той же час об'єднаних за наявністю в них спільної ознаки чи на основі спільних асоціацій. Парадигматика фізичних термінів з прізвищевими та відпрізвищевими компонентами, як і в літературній мові, охоплює синонімію, антонімію, гіперо-гіпонімію тощо.

Синонімія серед термінів-епонімів – поширене явище у фізичній терміносистемі. Вона має два типи: синонімія між епонімними термінами і синонімія між епонімними термінами і термінами без прізвищевих компонентів. Найчастіше спостерігаємо такі моделі синонімії: зміна форми відпрізвищевих компонентів (прикметник – іменник, наприклад: *закон Ньютона – Ньютонів закон* (деякі вчені їх відносять до синтаксичних варіантів)), зміна загального компонента складеного епоніма. Спорадично виникає синонімія за схемою «простий епонім – складений епонім», наприклад, *призма Ніколя – ніколь*.

У параграфі 3.5 досліджено характерне для фізичної терміносистеми явище антонімії. У фізичній терміносистемі антоніми представлено такими поняттєво-семантичними зв'язками: контрарними (градуальними), комплементарними, векторними й координатними, серед відпрізвищевих термінів поширений лише другий тип зв'язку. Можна виділити лексичний (наприклад, *рівняння Бернуллі – нерівність Бернуллі*), семантичний (наприклад, *рівняння Ньютона – рівняння Максвелла*) і лексико-семантичний (наприклад, *стаціонарне рівняння Шредингера – нестаціонарне рівняння Шредингера*) різновиди антонімії. Лексичну антонімію можна назвати квазіантонімними відношеннями. Маркером таких відношень виступає прізвищевий компонент. Під час аналізу виявлено терміни із зовнішніми ознаками антонімії, які стосуються різних явищ, галузей науки і навіть осіб. Тут

є частковий вияв омонічних відношень – прізвищеві компоненти є омонімами, у той час як загальнолексичні компоненти є антонімами.

Параграф 3.6 присвячено гіперо-гіпонімічним відношенням. Гіперо-гіпонімія – це одне з основних парадигматичних відношень у семантичному полі – ієрархічна організація його елементів, базована на родо-видових відношеннях. Існує два випадки гіперо-гіпонімічних відношень. У першому випадку і гіпонім, і гіперонім містять прізвищеві компоненти, наприклад:

Закон Ома – закон Ома для повного кола, закон Ома для ділянки кола;

У другому випадку гіперонімом виступає термін, що не містить прізвищевий компонент, а гіпонімом – з прізвищевим компонентом, наприклад:

Рівняння стану – рівняння стану Бертло, рівняння стану Бітті–Бриджмена, рівняння стану Бозе–Ейнштейна, рівняння стану Ван-дер-Ваальса, рівняння стану Вукаловича і Новікова, рівняння стану Дитеричі, рівняння стану Камерлінг-Оннеса, рівняння стану Ляндава–Станюковича, рівняння стану Майєра;

Отже, стрижневим компонентом словосполучення і гіперонімом може бути як відпрізвищевий термін, так і термін без прізвищевий компонент, а гіпонімом – тільки відпрізвищевий термін.

Зазначмо, що всі терміни-гіпоніми можуть бути складеними або складними епонімами, а гіперонімами можуть бути прості, складені і складні епоніми і терміни без прізвищевих компонентів.

Гіпоніми одного гіперо-гіпонімічного ряду можуть бути антонімами. Переважно антонімами є гіпоніми, термін-гіперонім яких містить прізвищевий компонент. Але це не є правилом, оскільки існують гіперо-гіпонімічні ряди, гіперонім яких є епонімом, а гіпоніми не перебувають в антонімічних відношеннях, наприклад: *правило Кірхгофа, перше правило Кірхгофа, друге правило Кірхгофа.*

У параграфі 3.7 «Інші парадигматичні відношення» описано паронімію й омонімію фізичних термінів-епонімів. Паронімія є випадковим явищем, то вияв омонімічних відношень є системним. Ці відношення існують між самими прізвищами (антропонімами) і термінами, що позначають одиниці виміру, названими на честь науковців, наприклад: *Паскаль* (Блез Паскаль – французький філософ, письменник, фізик, математик, автор основного закону гідростатики) – *паскаль* (одиниця вимірювання тиску в системі СІ) тощо.

Параграф 3.8 присвячено аналізу правописних проблем термінів, утворених від прізвищ іншомовного походження. Українська фізична термінологія, як і українська орфографія загалом, має низку проблем із написанням прізвищ іншомовного походження і похідних від цих прізвищ термінів. На нашу думку, єдиним шляхом розв'язання

цих проблем тут може бути поєднання фонетичного принципу українського правопису і всесвітньо визнаного принципу: прізвище і похідні від нього терміни пишуть однаково. При цьому первинним має бути прізвище науковця, наприклад, якщо прізвище пишуть *Сіменс*, *Зіверт*, то відповідні одиниці фізичних величин мали б писати *сіменс*, *зіверт*.

ВИСНОВКИ

1. У дисертації розглянуто ступінь опрацювання епонімних термінів в українських терміносистемах. Виявлено найбільш досліджені щодо епонімних термінів терміносистеми: медицина і математика.
2. Подано класифікацію епонімних термінів української фізичної термінології за будовою. Це поділ на прості, складні і складені епонімні терміни. За кількістю складників виділено однослівні прізвищеві терміни, двокомпонентні терміни з прізвищевим компонентом, трикомпонентні відпрізвищеві терміни, багатоконпонентні епонімні терміни.
3. Проаналізовано синтагматику (лівобічну та правобічну сполучуваність компонентів) прізвищевих і відпрізвищевих термінів. Описано різні типи будови складних епонімів, визначено характерну сполучуваність відпрізвищевого компонента з міжнародними терміноелементами. Виявлено найхарактерніші міжнародні терміноелементи, які сполучаються з епонімними компонентами, а також частотність їхньої сполучуваності. Виділено основні міжнародні терміноелементи складних епонімних термінів, що означають кратність і частинність. Описано сполучуваність компонентів складених епонімів, визначено основні типи складених епонімів за будовою, окреслено основні групи складених епонімів за належністю стрижневої непрізвищевої лексеми до певної галузі людського знання.
4. Проаналізовано на лексичному рівні парадигматичні відношення між прізвищевими і відпрізвищевими термінами, а також між епонімами й термінами без прізвищевих компонентів, зокрема явища синонімії, антонімії, омонімії, гіперо-гіпонімії. Виявлено два типи синонімії: між епонімними термінами і синонімія між епонімними термінами і термінами без прізвищевого компонента. Проаналізовано антонімію фізичних епонімних термінів. Антоніми тут представлено такими поняттєво-семантичними зв'язками: контрарними (градуальними), комплементарними, векторними й координатними, серед відпрізвищевих термінів поширений лише другий тип зв'язку. Виділено лексичний, семантичний і лексико-семантичний різновиди антонімії. Дослідження гіперо-гіпонімічних відношень термінів–епонімів показали, що стрижневим

компонентом словосполуки і гіперонімом може бути як відпрізвищевий термін, так і термін без прізвищевго компонента, а гіпонімом – тільки відпрізвищевий термін. Виявлено, що всі терміни–гіпоніми можуть бути складеними або складними епонімами, а гіперонімами можуть бути прості, складені і складні епоніми і терміни без прізвищевих компонентів. Гіпоніми одного гіперо-гіпонімічного ряду можуть бути антонімами. Переважно антонімами є гіпоніми, термін-гіперонім яких містить прізвищевий компонент. Але це не є правилом, оскільки існують гіперо-гіпонімічні ряди, гіперонім яких є епонімом, а гіпоніми не перебувають в антонімічних відношеннях.

5. Запропоновано тематичну і лексико-семантичну класифікації епонімних термінів. Виділено 10 тематичних груп фізичних термінів–епонімів: класична механіка; гідродинаміка; термодинаміка; електрика; магнетизм; квантова механіка; статистична фізика; атомна фізика; ядерна фізика; оптика. Ці тематичні групи, у свою чергу, поділено на лексико-семантичні. Тематичні групи зазвичай мають по 4 лексико-семантичні групи. Серед тематичних груп вирізняються 2 групи: класична механіка і електрика. Класична механіка поділяється на статику і динаміку, а електрика – на електростатику і електродинаміку. Показано, що будь-яка тематична класифікація лексики має до певної міри умовний характер, оскільки між виділеними групами не можна визначити чітких меж. Це свідчить про відкритий характер тематичних груп.
6. Розглянуто правописні проблеми термінів із прізвищевими компонентами на синхронному та діахронному зрізах. На підставі аналізу орфографічних проблем написання термінів із відпрізвищевими компонентами вважаємо, що єдиним шляхом розв'язання цих проблем може бути поєднання фонетичного принципу українського правопису і всесвітньо визнаного правила: прізвище і похідні від нього терміни пишуть однаково.
7. За граматичною характеристикою прості епонімні терміни є, переважно, іменниками і прикметниками.
8. За походженням терміни-епоніми мають здебільшого іншомовний характер. Це прізвища: англійських учених (Ньютон, Гамільтон, Фарадей, Джоуль, Томсон), французьких (Гей-Люсак, Ампер, Паскаль, Лаплас, Лагранж), німецьких (Герц, Гаус, Гайзенберг, Сіменс, Зіверт), італійських (Авогадро, Вольта, Гальвані) та інших. Є й українські прізвища (Померанчук, Буняковський). Відповідно і похідні від них терміни зберігають ознаки тієї мови, з якої походить прізвище.

9. Опрацювавши прізвищеві та відпрізвищеві фізичні терміни, дійшли висновку, що ці назви наукових понять утворюють чітку систему, яка охопила сьогодні різні розділи фізики, включила до свого складу певні структурні моделі, містить терміни на позначення фізичних одиниць, законів, рівнянь, формул, ефектів, сталих, сил тощо за прізвищем авторів, назв вимірювальних приладів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

У наукових фахових виданнях:

1. Микульчик Р. Варіантність фізичних термінів-епонімів / Роман Микульчик // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2014. – № 791. – С. 75–77.
2. Микульчик Р. Дослідження епонімів в українському термінознавстві / Роман Микульчик // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2015. – № 817. – С. 41–46.
3. Микульчик Р. Антонімія українських фізичних термінів з прізвищевими компонентами / Роман Микульчик // «Термінологічний вісник». – вип. 2 (2). – К., 2013. – С. 78–82.
4. Микульчик Р. Антонімія українських фізичних термінів-антропонімів / Роман Микульчик // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Сер.: Проблеми української термінології. – 2013. – № 765. – С. 67–69.
5. Микульчик Р. Будова складних і складених епонімів української фізичної термінології / Роман Микульчик // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Сер. Проблеми української термінології. – 2007. – № 593. – С. 53–56.
6. Микульчик Р. До питання про класифікацію фізичних термінів-епонімів / Роман Микульчик // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. / відп. ред. Л. О. Симоненко. – Київ: КНЕУ, 2007. – Вип. 7. – С. 178–181.
7. Микульчик Р. Прізвищеві та відпрізвищеві фізичні терміни в українських одномовних словниках / Роман Микульчик // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Сер.: Проблеми української термінології – 2011. – № 709. – С. 25–27.
8. Микульчик Р. Синонімія термінів з прізвищевими компонентами у фізичній терміносистемі / Роман Микульчик // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Сер.: Проблеми української термінології. – 2008. – № 620. – С. 104–106.
9. Микульчик Р. Основні структурні моделі складених епонімів фізичної термінології / Роман Микульчик // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» – 2009. – № 648. – С. 74–77.

10. Микульчик Р. Складні епоніми української фізичної термінології / Роман Микульчик // STUDIA UKRAINICA POSNANIENSIA, vol. IV: 2016, pp. 91–94.

АНОТАЦІЯ

Микульчик Р. Б. Прізвищеві та відпрізвищеві терміни в мові української фізичної термінової системи: особливості структури та функціонування. – Рукопис

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2016.

У роботі досліджено прізвищеві і відпрізвищеві терміни української фізичної термінології на синхронному зрізі як окрему системну організацію зі своїм ядром та периферією. Розглянуто ступінь опрацьованості епонімічних термінів в українських терміносистемах, виявлено різницю між прізвищевими та відпрізвищевими термінами, а також епонімами. Описано їхню структуру та словотвірні моделі, виокремлено основні тематичні та лексико-семантичні групи.

Особливу увагу приділено парадигматичним відношенням (синонімії, антонімії, омонімії, гіперо-гіпонімії) в системі фізичних епонімів, які часто виявляють свою специфіку в терміносистемі фізики порівняно із загальноживаною лексикою. За походженням це здебільшого запозичені терміни, написання яких викликає деякі суперечності, неточності, що вимагає певної уваги до їх правопису.

У роботі детально описано і синтагматику прізвищевих та відпрізвищевих термінів, їх правобічну та лівобічну сполучуваність у складних та складених структурах. Це зокрема словотвірна сполучуваність з міжнародними терміноелементами на позначення степеня числа, назв вимірювальних приладів тощо. У терміносполуках до прізвищевих компонентів приєднуються слова *рівняння*, *закон*, *формула*, *ефект*, *стала*, *сила* та ін.

Епоніми посідають важливе місце у терміносистемі фізики.

Ключові слова: українська фізична термінологія, терміни-епоніми, тематичні та лексико-семантичні групи, парадигматика та синтагматика відпрізвищевих та прізвищевих фізичних термінів, походження епонімічних термінів, проблеми їхнього правопису.

АННОТАЦИЯ

Мыкульчик Р. Б. Семейные и отсеменые термины в языке украинской физической терминологической системы: особенности структуры и функционирования. – Рукопись

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко. – Львов, 2016.

В работе исследованы семейные и отсеменые термины украинской физической терминологии на синхронном срезе как отдельную системную организацию со своим ядром и периферией. Рассмотрена степень обработки эпонимических терминов в украинских терминосистемах, выявлено различие между семейными и отсемеными терминами, а также эпонимами. Описана их структура и словообразовательные модели, выделены основные тематические и лексико-семантические группы.

Особое внимание уделено парадигматическим отношениям (синонимии, антонимии, омонимии, гиперо-гипонимии) в системе физических эпонимов, которые часто проявляют свою специфику в терминосистеме физики по сравнению с общеупотребительной лексикой. По происхождению это в основном заимствованные термины, написание которых вызывает некоторые противоречия, неточности, требует определенного внимания к их правописанию.

В работе подробно описана и синтагматика семейных и отсеменых терминов, их правосторонняя и левосторонняя сочетаемость в сложных и составных структурах. Это, в частности, словообразовательная сочетаемость с международными терминологическими элементами для обозначения степени числа, названий измерительных приборов и т.д. В терминологических сочетаниях к семейным компонентам присоединяются слова *уравнение*, *закон*, *формула*, *эффект*, *постоянная*, *сила* и др.

Эпонимы занимают важное место в терминосистеме физики.

Ключевые слова: украинская физическая терминология, термины-эпонимы, тематические и лексико-семантические группы, парадигматика и синтагматика семейных и отсеменых физических терминов, происхождение эпонимических терминов, проблемы их правописания.

ANNOTATION

Mykulchyk R. B. Eponymous terms in language of Ukrainian physical terminology: features of structure and functioning. – Manuscript

The dissertation deals with eponymic terms in Ukrainian physical terminology on synchronous section as a separate system with its core and periphery. We consider the elaboration degree of eponymic terms in Ukrainian terminological systems, such as medicine, mathematics, law etc. In the dissertation were analyzed tendencies of eponymic terms research in world linguistics. Differences between surname terms, from surname terms and eponyms was found. There was described their structure and main word building models, main thematic and lexical-semantic groups was found. By origin these terms are mostly borrowed. Such a way eponymous terms have some contradictions, inaccuracies, requiring particular attention to their spelling.

There was found simple (*ньютон, вольт, паскаль* etc.), complex (*амперметр, вольтоскоп, кіловольт* etc.) and compound (*закон Ома, стала Рідберга, вольт-амперна характеристика* etc.) eponym. Were found international term components, which are used in complex eponyms construction.

Particular attention is paid to paradigmatic relations (synonymy, antonymy, homonymy, hyper-hyponymy) in system of physical eponyms, that often have its own specificity in comparison to the general vocabulary. Allocated main types of variancies: 1) accent variants, f.e. *бóзе-газ - бозé-газ; бóзе-конденсат - бозé-конденсат* тощо; 2) fonematic variants, f.e. *Лапласа – рівняння Ляпласа, градус Кельвіна – градус Кельвіна* etc; 3) morphological variants f.e. *фарад – фарада*; 4) derivative variants f.e. *індекси Міллера – міллерівські індекси, ефект Доплера – доплерівський ефект – Доплерів ефект* etc; 5) combined variants f.e. *статистика Бóзе-Ейнштейна, статистика Бозé-Ейнштейна, статистика Бóзе-Айніштайна, статистика Бозé-Айніштайна* etc. Two types of synonymy were studied: synonymy between eponymous terms and synonymy between eponymous terms and terms without eponymous component. Characteristic types of antonymy are described: lexical antonymy (f.e. *рівняння Бернуллі – нерівність Бернуллі*), semantic antonymy (f.e. *рівняння Ньютона – рівняння Максвела*) and lexical-semantic antonymy (f.e. *стаціонарне рівняння Шредінгера – нестаціонарне рівняння Шредінгера*). By origin there are mostly borrowed terms, writing of which has some contradictions, inaccuracies, requiring particular attention to their spelling.

The paper detailed syntagmatics of eponymous terms, their right-side and left-side compatibility in complex and composite structures. This particular derivational compatibility with international term elements, which indicate the degree of the numbers, names of meters etc. In compound terms

surname components of family join to words *рівняння, закон, формула, ефект, стала, сила* etc.

Eponyms take an important place in the terminology of physics.

Key words: Ukrainian physical terminology, eponymous terms, thematic and lexical-semantic groups, paradigmatics and syntagmatics of physical eponymous terms, origin of eponymous terms, their spelling problems.